

УДК [316.362: 364.652]-058.862

Кандидат педагогічних наук Хархан Г.Д.

Східноукраїнський національний університет імені В. Даля

Рецензент: д.соц.н., професор. Східноукраїнського
національного університету імені В. Даля Нагорний Б.Г.

ОСНОВНІ ПРИЧИНИ ПОВТОРНОГО СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА

У статті проаналізовано поняття «соціальне сирітство»; у ході дослідження визначено основні причини повторного соціального сирітства в українському суспільстві, що трансформується.

Ключові слова: соціальне сирітство, вихованки інтернатних закладів, діти-сироти.

В статье проанализировано понятие «социальное сиротство», в ходе исследования определены основные причины повторного социального сиротства в трансформирующемся украинском обществе.

Ключевые слова: социальное сиротство, воспитанницы интернатных учреждений, дети-сироты.

The definition «social orphanhood» is analyzed in the article. During research basic causes of the repeated social orphanhood in transformed Ukrainian society are defined.

Keywords: social orphanhood, girls from orphanages, orphans.

Постановка проблеми. Соціальне сирітство є однією з актуальних проблем сучасного українського суспільства, що трансформується. Спираючись на дані Державної служби статистики України, можна констатувати, що на фоні загального скорочення дитячого населення (у 2008 році чисельність дітей становила 8325687 чол., у 2009 р. – 8186277 чол., у 2010 р. – 8081126 чол., у 2011 р. – 8003281 чол.) відбувається зменшення загальної кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (у 2008 році чисельність дітей-сиріт становила 103542 чол., у 2009 р. – 100787 чол., у 2010 р. – 98119 чол., у 2011 р. – 95956 чол.). Можна припустити, що це обумовлено поступовим розвитком прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу, СОС-дитячого містечка як інноваційних сімейних форм опіки дітей-сиріт.

Концепція Державної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт констатує, що діти молодих одиноких матерів – колишніх випускниць закладів – виховуються в тих самих закладах, у яких перебували їх матері. Цей факт вказує на феномен повторного соціального сирітства, який потребує дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В українському науковому просторі є значна кількість робіт, які присвячені проблемі соціального сирітства: дисертаційне дослідження О. Коваленко «Соціальне сирітство як соціокультурний феномен»; колективні монографії «Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект)» автори Л. Артюшкіна, А. Полянничко та «Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування» автори Л. Волинець, Н. Комарова, О. Антонова-Турченко, І. Іванова, І. Пеша; «Дитячі будинки Донбасу в 1943-1965 роках» автори М. Соловей та Л. Лихачова та ін.

Досить ґрунтовними у вивченні проблеми соціального сирітства є дисертаційні дослідження російських науковців: М. Астоянц «Соціальне сирітство: умови, механізми і динаміка ексклюзії: соціокультурна інтерпретація»; А. Васильєв «Соціальне сирітство як явище сучасного російського

суспільства: на матеріалах соціологічних досліджень в Республіці Башкортостан»; С. Кабанов «Соціальне сирітство дітей і підлітків в сучасній Росії: причини, стан, тенденції: соціологічний аналіз»; Н. Крамчанінова «Соціальне сирітство в сучасному російському суспільстві: чинники поширення, ризику, шляхи скорочення масштабів»; І. Осіпова «Система попередження соціального сирітства»; К. Тимошенко «Соціальне сирітство в умовах трансформації російського суспільства» та ін. Проте, незважаючи на різнобічне вивчення проблеми соціального сирітства, залишається малодослідженим аспект повторного соціального сирітства.

Метою статті є розгляд причин повторного соціального сирітства в українському суспільстві, що трансформується. Завдання статті: по-перше, здійснити короткий аналіз поняття «соціальне сирітство»; по-друге, визначити причини повторного соціального сирітства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як вимагає традиція наукового пошуку, розпочнемо аналіз заявленої проблеми з визначення ключового поняття нашої статті «соціального сирітства». Так, О. Коваленко у дисертаційному дослідженні розглядає «соціальне сирітство» як «соціокультурний феномен, який характеризується послабленням поля соціального контролю з боку базисних соціальних інститутів (сім'ї, школи), порушенням процесу міжпоколінної та міжособистісної комунікації, обмеженням доступу до необхідних ресурсів і можливостей індивідуального розвитку». Автор до «соціальних сиріт» відносить дітей, які залишаються при живих батьках без належної опіки й виховання, без емоційної підтримки та участі незалежно від їхнього офіційно визнаного статусу [1, с. 8].

У свою чергу С. Кабанов під поняттям «соціального сирітства» розуміє «явище, що відбиває стан у соціумі дітей і підлітків, що мають біологічних батьків, але позбавлених їх піклування, і одночасно не забезпечених належним соціальним захистом з боку державних структур і суспільства» [2].

Базовим для нашої статті є поняття запропоноване К. Тимошенко, яка визначає «соціальне сирітство» як «соціальне явище, обумовлене наявністю в суспільстві дітей, що виявилися без піклування батьків з соціально-економічних, моральних, психологічних, медичних причин, за відсутності достатніх матеріальних, фінансових і інших соціальних умов для виконання батьківського обов'язку, при недоліку почуттів відповідальності, любові, співчуття і милосердя» [3].

На нашу думку, явище повторного соціального сирітства є складовою частиною соціального сирітства, виникнення якого зумовлене відмовою колишніми вихованками інтернатних закладів від своєї материнської ролі по відношенню до новонародженої дитини.

Аналіз наукової літератури з проблем соціального сирітства та практичного досвіду соціальних служб щодо попередження відмов жінками від новонародженої дитини надали нам підстави для визначення причин повторного соціального сирітства:

1. Психологічна неготовність до материнства колишніх вихованок інтернатних закладів. Найбільш ґрунтовний аналіз готовності до материнства викладений у монографії Г. Філіппової «Психологія материнства». Вчена виділила складові готовності до материнства: 1) загальна особистісна зрілість (адекватна статево-вікова ідентифікація; здатність до прийняття рішень і відповідальності; міцна прив'язаність; внутрішня каузальна атрибуція і внутрішній локус контролю; відсутність залежностей) та особисті якості, необхідні для ефективного материнства; 2) адекватна модель батьківства: адекватність моделей материнської та батьківської ролей, сформованих у своїй сім'ї, по відношенню до моделі особистості, сім'ї та батьківства своєї культури; оптимальні для

народження й виховання дитини батьківські установки, позиція, виховні стратегії, материнське відношення; 3) мотиваційна готовність: зрілість мотивації народження дитини, при якій дитина не стає засобом статевої ролі, вікової та особистісної самореалізації жінки, утримання партнера або зміцнення сім'ї, компенсації своїх дитячо-батьківських стосунків, досягнення певного соціального статусу тощо; 4) сформованість материнської компетенції: ставлення до дитини як суб'єкта не тільки фізичних, але й психічних потреб та суб'єктивних переживань; сенситивність до стимуляції від дитини; здатність до адекватного реагування на прояви дитини; здібність орієнтуватися для розуміння станів дитини на особливості її поведінки та свій стан; гнучке відношення до режиму та установка на орієнтацію на індивідуальний ритм життєдіяльності дитини в ранній період її розвитку; необхідні знання про фізичний та психічний розвиток дитини, вікові особливості її взаємодії зі світом; здатність до спільної діяльності з дитиною; навички виховання та навчання, адекватні віковим особливостям дитини; 5) сформованість материнської сфери. Материнство як частина особистої сфери жінки (материнська потребнісно-мотиваційна сфера) включає три блоки (емоційно-потребнісний, операційний, ціннісно-значущий), зміст яких послідовно формується в онтогенезі жінки (у взаємодії з власною матір'ю та іншими носіями материнських функцій; сюжетно-рольовій грі в ляльки та сім'ю; у взаємодії з немовлятами до народження своєї дитини; у період статевого дозрівання; у взаємодії з власними дітьми) [4].

Вищезазначені складові готовності до материнства у жінок, які зростали в умовах інтернатного закладу, не можуть бути повністю сформованими, тому що: по-перше, відсутній процес ідентифікації з матір'ю; по-друге, наявність неадекватної моделі батьківства, яку вони спостерігали у сім'ї (жорстоке ставлення до дітей тощо); по-третє, відношення до народження власної дитини як засобу компенсації батьківської любові; по-четверте, відсутність досвіду спостереження за виконанням материнської ролі, ускладнення формування материнської компетенції. Зауважимо, що в інтернатних закладах відсутній навчальний курс, спрямований на формування усвідомленого батьківства.

2. *Матеріальна та житлова незахищеність колишніх вихованок інтернатних закладів.* Досліджуючи проблему соціальної роботи з профілактики відмов від новонароджених дітей, авторський колектив (Т. Алексеєнко, О. Безпалько, Н. Бервено, Т. Бондаренко, І. Братусь, І. Дубініна, І. Зверева, О. Катаєва, Г. Лактіонова, В. Лютий, Л. Парахнич, Ж. Петрочко, Ю. Пилипас) визначив, що серед клієнтів соціального центру матері та дитини, які мають намір відмовитися від новонародженої дитини, 67% виховувалися в інтернатному закладі. Вчені вказали на відсутність у них постійної роботи, офіційного працевлаштування, що, в більшості випадків, пов'язане з відсутністю спеціальної освіти чи з тим, що отримана раніше професія не має попиту на ринку праці. Соціальний портрет більшості клієнток соціальних центрів матері та дитини – це молоді жінки, які мають середню освіту, випускниці інтернатів, що недостатньо володіють знаннями та навичками піклування про власне здоров'я та здоров'я своєї дитини і у більшості випадків мають низький матеріальний стан, що значно ускладнює можливість найму житла [5, с. 89].

Спираючись на статистичний збірник «Соціальний захист населення України», з 4719 випускників закладів для дітей-сиріт, які досягли повноліття у 2011 році, мають житло у придатному для проживання стані 2015 чол., у непридатному стані – 262 чол., перебувають на квартирному обліку 1461 чол., потребують взяття на квартирний облік 1051 чол. До того ж за період 2011 року 130 випускників інтернатних закладів отримали жиле приміщення та 114 осіб – житло з фонду соціаль-

ного призначення [6, с. 114]. Забезпеченість житлом знаходиться в незадовільному стані, який потребує значної уваги державних органів влади.

Матеріальна та житлова незахищеність колишніх вихованок інтернатних закладів обумовлена відсутністю фінансової підтримки з боку батьків та інших родичів, рівнем освіти (загальна середня, професійна-технічна), низькооплачуваною роботою або її відсутністю, низьким рівнем забезпеченості соціальним житлом, що в свою чергу впливають на прийняття ними рішення відмовитися від власної новонародженої дитини.

3. Низький рівень психосексуальної культури колишніх вихованок інтернатних закладів та позашлюбне народження. О. Кізь у дисертаційному дослідженні констатує, що у 98% депривованого юнацтва низький рівень поінформованості в питаннях культури сексуального та репродуктивного здоров'я. Учена зазначає, що через прорахунки в формуванні сексуальної культури депривовані юнаки і дівчата поповнюють «групи ризику», серед яких значною мірою поширені венеричні захворювання, незаплановані вагітності та аборти, що часто руйнує долю, життєві плани. Вони не отримують потрібного обсягу знань щодо репродуктивної функції людини, культури інтимних стосунків, збереження сексуального здоров'я з молодих років [7, с. 43].

У контексті заявленої проблеми досить змістовним є тематичне дослідження «Причини інституціалізації і майбутнє молодих людей, які залишають заклади державної опіки», проведене на замовлення Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) Українським інститутом соціальних досліджень. В ньому доводиться, що у вихованців інтернатних закладів спостерігаються ранні сексуальні стосунки, сексуальне насильство, одностатеві сексуальні стосунки, невміння налагоджувати сімейні взаємини [8, с. 28].

Дані соціологічних досліджень та практичний досвід виховання дітей-сиріт в інтернатному закладі говорять про низький рівень психосексуальної культури вихованців, ранній початок статевого життя, відсутність достовірних джерел інформації про сексуальні стосунки між чоловіком та жінкою, що мають віддалені наслідки для формування моделі майбутньої поведінки дівчини, зокрема в сфері сексуального та репродуктивного здоров'я.

За даними щорічної доповіді про становище молоді «Молодь в умовах становлення незалежної України (1991-2011 роки)» спостерігається тенденція до поширення незареєстрованого шлюбу, щорічне неухильне збільшення позашлюбної народжуваності, стабільно високий рівень розлучень, поширеність та привабливість такого феномену як «мати-одиначка», що вказує на значні зміни в ціннісних орієнтаціях молодого населення країни [9, с. 80-81].

Вищезазначені тенденції характерні і для сирітської молоді. Так, у статті С. Расчютіної та М. Істоміної «Соціально-педагогічна підтримка молодих матерів – випускниць дитячих будинків з метою попередження «повторного соціального сирітства» зазначено, що з 135 колишніх вихованок інтернатних закладів, які приймали участь у експериментально-дослідницькій роботі, більше половини були «матерями-одиначками», які розійшлися з чоловіком після народження дитини; приблизно чверть вихованок перебували в зареєстрованому шлюбі та така ж кількість матерів – у громадянському шлюбі; середній вік випускниць при народженні першої дитини складав 18,5 років, практично одразу після випуску з сирітської установи; кожна третя мати народила дитину до виповнення свого повноліття, опікунство над якою брали або родичі, або працівники організацій, які надавали їй допомогу [10, с. 131].

Зміна ціннісних орієнтацій серед молоді за останні двадцять років обумовила поширення «громадянського шлюбу» та позашлюбного народження дітей, в тому числі й серед колишніх вихованок інтернатних закладів, які мають значні проблеми у створенні міцних подружніх та батьківських стосунків.

4. Недостатня розвиненість мережі соціальних служб, які надають підтримку молодим матерям – колишнім вихованкам інтернатних закладів. За даними Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді простежується позитивна тенденція до збільшення кількості соціальних центрів матері та дитини у 2008 році існувало 13 закладів, якими було охоплено 179 осіб; у 2009 році – 14, які надали послуги 228 особам; у 2010 році – 15, якими було охоплено 535 осіб; у 2011 році – 15, які надали послуги 612 особам. На жаль, соціальні центри матері та дитини як форма соціальної роботи з профілактики відмов від новонароджених дітей існують не в кожній області України, хоча в їх діяльності є нагальна потреба.

Г. Постолук у статті «Генеza соціальних служб профілактики відмов матерів від немовлят в Україні» визначила три етапи розвитку соціальних служб з профілактики відмов матерів від немовлят в Україні:

1. Експериментальний етап (2001-2004 рр.) реалізовано пілотні проекти неурядових організацій у партнерстві з Державною соціальною службою, органами місцевої влади щодо мультиплікації зарубіжного досвіду попередження відмов матерів від немовлят; підготовлено спільний наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту та Міністерства охорони здоров'я від 22.10.04 №625/510 «Про затвердження Порядку взаємодії центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді із закладами охорони здоров'я з питань запобігання ранньому соціальному сирітству»; визнано ефективності роботи центру матері й дитини в м. Херсоні та прийняття рішення Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту про створення таких центрів в різних областях України як одного з шляхів реалізації Державної програми запобігання дитячій бездоглядності на 2002-2005 рр. (Указ Президента України №154 від 21.02.2003 р.).

2. Етап інституалізації (2005-2007 рр.) характеризується затвердженням Типового положення про соціальний центр матері та дитини (Постанова Кабінету Міністрів України від 08.09.2005 р. №879) та Типового положення про консультаційний пункт центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді в пологових стаціонарах, жіночих консультаціях та будинках дитини (наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 23.10.2006 р. №3545); створенням мережі центрів матері й дитини та консультаційних пунктів центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді в пологових стаціонарах, жіночих консультаціях та будинках дитини.

3. Етап стандартизації (2008-2011 рр.) здійснюють підготовку та видання методичних рекомендацій для працівників соціальних центрів матері та дитини, консультаційних пунктів, проводять тренінги для фахівців за єдиними навчальними програмами, розробляють та затверджують проект стандартів надання послуг соціальними центрами матері та дитини [11, с. 19-20].

Мережа соціальних служб, які надають підтримку молодим матерям – колишнім вихованкам інтернатних закладів знаходиться в процесі розвитку та становлення, їх недостатня кількість не дозволяє охопити більшість клієнтів, які потребують допомоги.

Висновки:

1. Соціальне сирітство є досить актуальною проблемою сучасного українського суспільства. Поняття «соціальне сирітство» нами розглядається як «соціальне явище, обумовлене наявністю в

суспільстві дітей, що виявилися без піклування батьків з соціально-економічних, моральних, психологічних, медичних причин, за відсутності достатніх матеріальних, фінансових і інших соціальних умов для виконання батьківського обов'язку, при недоліку почуттів відповідальності, любові, співчуття і милосердя» (К. Тимошенко).

2. Явище повторного соціального сирітства є складовою частиною соціального сирітства, виникнення якого зумовлене відмовою колишніми вихованками інтернатних закладів від своєї материнської ролі по відношенню до новонародженої дитини. Основними причинами повторного соціального сирітства є: психологічна неготовність до материнства колишніх вихованок інтернатних закладів; матеріальна та житлова незахищеність колишніх вихованок інтернатних закладів; низький рівень психосексуальної культури колишніх вихованок інтернатних закладів та позашлюбне народження; недостатня розвиненість мережі соціальних служб, які надають підтримку молодим матерям – колишнім вихованкам інтернатних закладів.

Подальший науковий пошук означеної проблеми потребує аналізу ефективності інноваційних форм попередження повторного соціального сирітства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Коваленко О.О. Соціальне сирітство як соціокультурний феномен [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: спец. 22.00.03 «Соціальні структури та соціальні відносини» / О.О. Коваленко. – К., 2006. – 17 с.
2. Кабанов С.Н. Социальное сиротство детей и подростков в современной России: причины, состояние, тенденции: социологический анализ [Текст]: дис. ... канд. соц. наук: спец. 22.00.04 / Кабанов С.Н. – М., 2002. – 151 с.
3. Тимошенко Е.Ю. Социальное сиротство в условиях трансформации российского общества [Текст]: дис. канд. социол. наук: 22.00.04 / Тимошенко Е.Ю. – Волгоград, 2006. – 177 с.
4. Филиппова Г.Г. Психология материнства [Текст]: учебное пособие / Г.Г. Филиппова. – М., 2002. – 240 с.
5. Запобігання інституціалізації дітей раннього віку. Інноваційні технології соціальної роботи з профілактики відмов від новонароджених дітей [Текст]: Метод. Посібник. / [Авт.-уп.: Алексєєнко Т.Ф., Безпалько О.В. та ін.]; за заг. ред. І.Д. Зверєвої, Ж.В. Петрочко. – К.: Століття, 2008. – 224 с.
6. Соціальний захист населення України [Текст]. – К., 2012. – 119 с.
7. Кізь О.Б. Формування психологічної готовності вихованців інтернатних закладів до створення сім'ї [Текст]: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Кізь О.Б. – К., 2003. – 225 с.
8. Причини інституціалізації і майбутнє молодих людей, які залишають заклади державної опіки [Текст]. Тематичне дослідження. – К., 2001. – 48 с.
9. Молодь в умовах становлення незалежної України (1991-2011 роки): щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні [Текст] / [редкол. О.В. Бєлишев та ін.]. – К., 2011. – 224 с.
10. Расчетина С.А. Социально-педагогическая поддержка молодых матерей – выпускниц детских домов в целях преодоления «вторичного социального сиротства» / С.А. Расчетина, М.В. Истомина // Вісн. Черкас. ун-ту. Сер. Пед. науки. – 2010. – Вип. 183, ч. 2. – С. 128-132.
11. Постолук Г.І. Генеза соціальних служб профілактики відмов матерів від немовлят в Україні / Г.І. Постолук // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2012. – №1. – С. 11-20.

Стаття надійшла до редакції 15.12.2012